

ГЕОПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Наукові праці МАУП, 2007, вип. 1(15), с. 84–89

Стисло розглядається гіпотеза про підпорядкованість зовнішньої політики уряду Гетьмана Богдана Хмельницького впродовж усього часу його правління (1648–1657 рр.) певній геополітичній доктрині. Ця доктрина складалася з ресурсного, військово-стратегічного та економічного блоків і втілювалась у життя через проект “Руське князівство”, Чорноморський, Чорноморсько-балканський та Балтійсько-балканський проекти.

Вступ. Питання про геополітичну доктрину Гетьмана¹ Богдана Хмельницького та його уряду є ключовим для розуміння тогочасного становища України. Тому без знання геополітичної доктрини тогочасного українського уряду неможливо цілком зрозуміти суті всеохоплювальних політичних процесів, що відбувалися у тогочасному світі. А ці процеси, між іншим, були такими, що набагато років вперед визначили розклад політичних сил у Європі і спрямування її політичного розвитку.

У декого може викликати здивування сама постановка питання про геополітичну доктрину уряду Гетьмана Богдана Хмельницького, бо у свідомості наших сучасників і навіть дослідників минулого міцно засіла думка про безсистемність і хаотичність його дій аж до Московської угоди² 1654 р., яка, мовляв, усталила спрямованість української політики, позбавивши, власне, її мети, якої, наче б то, цією Московською угодою було досягнуто. Проте ця думка є хибною.

Натомість автор цієї статті дотримується думки, що від самого Великого повстання 1648 р. Гетьман Богдан Хмельницький послідовно впроваджував у життя певну геополітичну доктрину.

І хоч на шляху до її здійснення було багато перешкод, Гетьман долав їх, пробуваючи різні способи досягнення мети. Обсягу журнальної статті недостатньо, щоб неспростовно довести цю думку, але в ній, принаймні, можна показати, що вона має усі підстави існувати. Поки що як наукова гіпотеза.

Для того щоб розглянути питання про геополітичну доктрину уряду Гетьмана Богдана Хмельницького, безпосередньо слід спочатку розглянути тогочасне геополітичне становище України.

Геополітичне становище України після 1648 р.

Тогочасна українська держава охоплювала тоді межі колишніх Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств Речі Посполитої загальною площею близько 180 тис. кв. кілометрів і мала населення близько 2 млн осіб³ [7, 12–13].

Безпосередніми сусідами тогочасної української держави були Річ Посполита, Московське царство і дві держави, які перебували у залежності від Турецького цесарства: Молдавське, або, як його тоді називали, Волоське князівство і Кримське царство⁴.

¹ Написання з великої літери відповідає статусу глави держави.

² Термін, запропонований автором замість терміна “Переяславська угода”, оскільки угода, про яку йдеться, укладалася в Москві у березні 1654 р. Українське посольство змусило московського Царя Олексія Романова писемно засвідчити згоду з вимогами України.

³ Тут і далі цифрові дані подані за розрахунками автора.

⁴ Терміни, вжиті автором замість термінів “Османська імперія” та “Кримське ханство” з огляду на те, що в офіційній тогочасній документації Гетьман Богдан Хмельницький звертався до глав цих держав не інакше, як “Цесар” і “Цар” відповідно [11, 104–105].

У Речі Посполитій з її 7-мільйонним населенням панівною церквою була католицька, хоча власне католиків у ній було не більше половини. Решта були здебільше православними, які склали переважну більшість 3-мільйонного населення Руського, Подільського, Волинського, Белзького і Берестейського воєводств. Багато православних жили також у межах Литовсько-руського великого князівства. На всі ці терени, власне, й поширювалась духовна влада Митрополита київського, зверхником якого був Патріарх царгородський, престол котрого знаходився у столиці тодішнього Турецького цесарства. Крім того, у Речі Посполитій була порівняно невелика кількість греко-католиків і християн-євангелістів. Останні жили здебільше у межах Литовсько-руського великого князівства.

У Московському царстві з його 5-мільйонним населенням панувала православна церква, духовним зверхником якої був Патріарх московський, влада котрого, проте, була значно обмежена владою світською. У Поволжі жила деяка кількість населення, що сповідувало Іслам.

Ісламською державою було Кримське царство з його 2-мільйонним, як вважав дослідник того краю Евлія Челебі [8, 90], населенням, хоча, як свідчить сам Евлія Челебі, близько 1 млн осіб у Кримському царстві склали сім'ї полонених українців. Значна частина їх, очевидно, були православними, що, власне, й пояснює існування у Кримському царстві значної кількості православних церков [8, 274–277]. Ці церкви були підпорядковані Патріархові царгородському.

Сусідом України було й Молдавське князівство з його 1-мільйонним переважно православним населенням, духовним зверхником якого був Митрополит яський. Яська митрополія, як і Київська, підпорядковувалася Патріархові царгородському. Мовою державних актів у Молдавському князівстві була, доречі, тогочасна книжна українська мова [2, 126].

На початку українсько-польських війн середини XVII ст. відносини між Річчю Посполитою і Московським царством визначалися Поляновською угодою 1634 р., що кваліфікувалася як “вічний мир” [1, 120]. За військовою потужністю Московське царство значно поступалося Речі Посполитій, а тому московський уряд уникав можливих загострень стосунків з нею. Однією з умов Поляновської угоди, була умова про взаємну військову допомогу проти ворогів, за якою Московське царство мало б допомогти Речі Посполитій у її війні проти України [1, 121].

Уряд Кримського царства, як, власне, й Турецького цесарства, ворожо ставився до Московського царства, причиною чого було їх зазіхання на його терени з ісламським населенням, а також те, що воно взяло під свою владу у XVI ст. під час остаточного розпаду Золотої Орду.

Відносини Молдавського князівства і Кримського царства, як держав, підлеглих Турецькому цесарству, з Річчю Посполитою визначалися умовами Хотинської угоди 1621 р. [9, 47–48] і були в цілому мирними. Хоча у відносинах останньої з Кримським царством іноді виникало напруження, основними причинами якого були затримки виплати урядом Речі Посполитої данини Кримському царству, а також військові зіткнення з Військом Запорозьким, яке до 1648 р. уряд Кримського царства вважав частиною Речі Посполитої. Власне цим напруженням і скористався уряд Гетьмана Богдана Хмельницького, уклавши у березні 1648 р. союзницьку Бахчисарайську угоду з Кримським царством [9, 81–82], яка мала вирішальне значення для отримання перших перемог українського війська на початку українсько-польських війн середини XVII ст.

Основні проблеми, розв’язувані урядом Гетьмана Богдана Хмельницького, і способи їх розв’язання

Щоб зрозуміти суть геополітичної доктрини уряду Гетьмана Богдана Хмельницького, слід розглянути основні проблеми, які постали перед ним від початку його правління.

Найбільшою проблемою тогочасної української держави була мала чисельність її населення порівнянно з населенням ворожої їй Речі Посполитої. Наявність такої великої різниці між демографічними ресурсами двох держав робила неможливим тривале існування української держави, оскільки уряд Речі Посполитої мав намір за всяку ціну повернути втрачені у 1648 р. українські терени. Цю проблему можна було розв’язати шляхом відторгнення від Речі Посполитої і приєднання до української держави воєводств, заселених українцями. Це могло дати українській державі додатково 3 млн осіб населення та одночасно на таку ж кількість зменшити населення Речі Посполитої. Таким чином 2 млн населення української держави проти 7 млн Речі Посполитої могли перетворитися на 5 млн населення української держави проти 4 млн Речі Посполитої. Як бачимо, головна проблема тогочасної української держави була геополітичною (проблема ресурсів), а тому розв’язатися ця проблема могла також

лише із застосуванням геополітичних підходів (перерозподіл ресурсів за рахунок перерозподілу суміжних територій).

Ще однією для тогочасної української держави була проблема забезпечення українського війська, при його значному просуванні у межі Польського королівства, від можливих флангово-тилових ударів з боку Молдавського князівства (“проблема лівого крила”) та Литовсько-руського великого князівства (“проблема правого крила”). Наявність цієї проблеми змушувала уряд тримати значні відділки війська на північному і південно-західному напрямках, що значно зменшувало успішність військових виправ проти, власне, Польського королівства, війни з яким не припинялися. Ця проблема була суто геополітичною (військово-стратегічного спрямування), оскільки вона витікає з особливостей географічного розташування театру військових дій (захід України) і конфігурації кордону української держави з Річчю Посполитою та Молдавським князівством.

Ці геополітичні проблеми український уряд розв’язував у рамках проекту, який умовно можна назвати **“Руське князівство”**. Суть його полягала в об’єднанні в одній державі всіх земель, на які поширювалася духовна влада Митрополита київського. Те, що такий проект був, не викликає ніяких сумнівів, бо йому присвячено достатньо наукових праць (див., наприклад, [3, 11, 129; 5, 133]), і його здійснення було спрямоване на виконання, умовно кажучи, ресурсної частини тогочасної української геополітичної доктрини і частково військово-стратегічної частини.

Але це була не вся геополітична доктрина. До її складу входила значна економічна частина.

Теренами тогочасної української держави пролягали такі головні міжнародні торговельні шляхи [10, 4–5]:

- з Криму через Київ до Московського царства і до Прибалтики;
- з Білгорода-Дністровського через Брацлав і Вінницю до Польщі;
- з Польщі через Київ до Московського царства.

Зрозуміло, що після початку війни України проти Речі Посполитої шлях з Польщі через Київ до Московського царства занепав, як і шлях з Білгорода-Дністровського через Брацлав і Вінницю до Польщі та шлях з Києва до Прибалтики, який також проходив теренами Речі Посполитої. Залишився відносно благополучним лише шлях з Криму через Київ до Московського цар-

ства, який, проте, давав порівняно низький обсяг товарообігу. Українська держава опинилася у скрутному становищі, з якого уряду конче потрібно було знайти якийсь вихід. Українському уряду, таким чином, треба було зосередитися на творенні та втіленні в життя певної економічної частини геополітичної доктрини, яка б розв’язала розглядувану проблему тодішньої української держави.

Втілення економічної частини доктрини почалося відразу після перших перемог українського війська над польським у 1648 р.

Чорноморський проект (1648–1650 рр.). Під час правління уряду Гетьмана Богдана Хмельницького державні доходи України перевищували державні видатки приблизно на 1 млн польських золотих [2, 123], що приблизно дорівнювало доходам Військового скарбу від внутрішньої та зовнішньої торгівлі [2, 114]. Тому український уряд був життєво зацікавлений у їх розвитку, бо без них він не міг би створити необхідного запасу коштів. Нарощування доходів від внутрішньої торгівлі мало обмеження, спричинені станом господарства у країні. Тому збільшення доходів Військового скарбу саме від зовнішньої торгівлі ставали головним напрямком діяльності українського уряду.

Як вже згадувалося вище, головні міжнародні торговельні шляхи, що проходили теренами української держави, занепали після початку у 1648 р. українсько-польських воєн. При цьому Річ Посполита зберегла за собою роль посередника у чорноморсько-балтійській торгівлі за рахунок шляхів, які проходили через Молдавське та Семигородське князівства, оминаючи при цьому українську державу. Єдине, що міг вдіяти у цьому становищі український уряд, то це поживити товарообіг шляхом, що вів з Криму через Київ до Московського царства. Але це зробити було не просто, бо існував більш зручний обхідний шлях через Азов, що на Дону, де на відміну від Дніпра не було порогів і він був судноплавним майже до своїх витоків. Тому єдиним розв’язанням проблеми конкуренції могла бути угода українського уряду з турецьким про пільги для українських купців.

І таку угоду було укладено. Щойно відгрімилі бої під Жовтими Водами та Корсунем, як український уряд спорядив посольство до Туреччини, яке у Царгороді у липні 1648 р. уклало з турецьким урядом вигідну торговельну угоду [2, 85–89], яка надавала українським купцям безприкладні привілеї у чорноморській торгівлі в обмін

на послуги українського уряду щодо підтримки спокою на Чорному морі, йдеться здебільше про боротьбу з морським розбійництвом. Швидкість, з якою цю угоду було укладено, свідчить, по-перше, про те, що переговори стосовно цієї угоди почалися порівняно давно, може одразу після укладення у березні 1648 р. Бахчисарайської угоди між Україною та Кримським царством, по-друге, про те, що Гетьман Богдан Хмельницький спирався у цих переговорах на своє лобі у тодішньому турецькому уряді.

Проте реалізувати цей проект не вдалося, бо у серпні 1648 р. у Царгороді стався державний переворот, наслідком якого була загибель Цісаря Ібрагіма Отамана і приведення до влади його сина Мегмеда [2, 89]. Новий турецький уряд не виявив зацікавленості у реалізації угоди з Україною. Та й сам український уряд не виявив наполегливості в її реалізації, бо на початку 1649 р. захопився реалізацією проекту “Руське князівство”. Переговори з турецьким урядом було поновлено лише у вересні 1650 р. паралельно з початком реалізації “Балканського проекту”, про який йтиметься далі. Вони завершилися укладенням військового союзу між Україною і Турецьким царством [4, 132–37], який, проте, так і не набув чинності. Причини цього тепер не зовсім зрозумілі, а тому цей період потребує додаткових, у тому числі джерелознавчих, досліджень. Подальша реалізація цієї частини української геополітичної доктрини розвивалася вже у рамках “Чорноморсько-балканського проекту”.

Чорноморсько-балканський проект (1650–1654 рр.). Проблеми з реалізацією “Чорноморського проекту” підштовхнули український уряд рівнобіжно з ним приступити до розробки й реалізації іншого геополітичного проекту, який я умовно називаю “Балканським проектом”. Суть його полягала у створенні союзу з Молдавським князівством, що, доречі, не могло здійснитися без угод з турецьким урядом, оскільки Молдавське князівство було державою, залежною від Турецького царства.

Реалізація цього проекту давала Україні змогу стати учасницею балтійсько-чорноморської посередницької торгівлі, відкриваючи їй доступ до головного міжнародного торговельного шляху з Царгороду через Молдавське князівство та Польське королівство до Прибалтики. Крім того, цей проект надавав перспективи “узаконення” існування української держави шляхом споріднення родини Гетьмана Богдана Хмельницького з молдавською князівською родиною (шлюб гетьмани-

ча Тимофія Хмельницького і князівни Розанди Лупулівни). Реалізація цього проекту також давала змогу розв’язати згадану вище геополітичну “проблему лівого крила”. Власне, ще у 1648 р. у Варшаві з’явилися чутки про цей геополітичний проект українського уряду. З приводу згаданого вище урядового перевороту у Царгороді у серпні 1648 р. там говорили, що переворот, мовляв, був влаштований українським урядом, бо Цісар Ібрагім Отаман відмовився задовольнити певні вимоги Гетьмана Богдана Хмельницького і, зокрема, вимогу про вчинення його, Гетьмана, Князем молдавським [3, 59].

Проте явні заходи з реалізації “Балканського проекту” український уряд розпочав лише у 1650 р. рівнобіжно з поновленням реалізації “Чорноморського проекту”. Надалі обидва проекти розвивалися одночасно, а тому можна вважати, що “Чорноморський проект” перетворився у “Чорноморсько-балканський”. Першим заходом до його реалізації був похід у вересні 1650 р. українсько-кримського війська, очолюваного Гетьманом Богданом Хмельницьким, на Молдавське князівство. Приводом до походу послужило те, що, будучи у дружніх стосунках з польським урядом, Князь молдавський Василь Лупул викупив з кримської неволі, куди вони потрапили після Корсунської битви 1648 р. як подарунок Гетьмана Богдана Хмельницького його кримським союзникам, запеклих ворогів української держави — Гетьмана великого коронного Миколу Потоцького і Гетьмана польного коронного Мартина Калиновського — і перепустив їх до Польщі через Молдавське князівство. Звичайно згода на викуп була недружнім щодо України вчинком і кримського уряду, але Гетьман Богдан Хмельницький вирішив до часу не зважати на це, змусивши, проте, кримське військо взяти участь у каральній виправі проти Молдавського князівства. Похід, як відомо, закінчився повним розгромом збройних сил князівства й укладенням українсько-молдавської угоди, за якою Князь Василь Лупул зобов’язувався розірвати дружні стосунки з польським урядом, бути у нерозривній дружбі з Україною і запорукою цього мало стати віддання його доньки Розанди за гетьманича Тимофія Хмельниченка [4, 88–93].

Але ці зобов’язання певний час були лише заявними. Аж у 1652 р., знову під загрозою українського вторгнення у межі Молдавського князівства, Князь Василь Лупул таки віддав доньку за гетьманича. Проте підсилення Князя за рахунок союзу з українською державою переля-

кало сусідні Семигородське і Валаське князівства і вони, у порозумінні з урядом Речі Посполитої, влаштували наступного 1653 р. державний переворот, унаслідок якого у Молдавському князівстві до влади було приведено Степана Георгіцу. Під час цих подій у Сучаві загинув гетьман Тимofій Хмельниченко, який прийшов на допомогу тестеві [4, 593–595]. Таким чином у Молдавії до влади повернулися пропольські сили і реалізація “Чорноморсько-балканського проекту” знову зайшла у безвихідь.

Проте після укладення у березні 1654 р. Московської угоди між Україною і Московським царством уряд останнього виявив бажання спробувати повернути під свою владу православні князівства на Балканах. Спочатку український уряд думав скористатися цим для поновлення “Чорноморсько-балканського проекту”, але українська старшина досить швидко “зміркувала небезпечні сторони московського протекторату. Гетьман рішучо прохолов до планів московської експансії на Балканах, і вже не сприяв, а бойкотував зносини Царя з дунайськими воєводами, зміркувавши, що, знайшовши собі міцних союзників або підданців на Дунаю, доперва Москва візьме його в лещата. Ідея слов’янської експансії швидко вивітрилася, стрівшись з реальними перспективами московської автократичності й нетолерантності [5, 905].

Балтійсько-балканський проект (1654–1657 рр.). Початком цього геополітичного проекту може вважатися приїзд 8 липня 1654 р. до Білої Церкви, де тоді стояв з військом Гетьман Богдан Хмельницький, першого шведського посла в Україну Данила Грека. Цим посольством було розпочато переговори, які завершилися лише у жовтні 1657 р. укладенням Корсунської українсько-шведської угоди. У третьому пункті цієї угоди зазначено, що Король шведський “границі і території володінь України визнає і проголошує, що вони простягаються не лише до Вісли, а й до границь Пруссії (тобто до України має відійти Білорусь. — С. К.), і обіцяє спільними силами здобувати й до України віддавати... воєводства Берестейське та Новгородоцьке” [6, 65], а в шостому пункті угоди зазначено, що “обидві сторони подбають, щоб обоюсторонні зносини і торгівельні операції не переривалися між Пруссією і Україною” [6, 65], а у восьмому пункті угоди уточнювалось, що “обидві сторони можуть вести всяку торгівлю, сухопутну і морську, не платячи цла і мита” [6, 66]. Таким чином, зауважимо, що в умовах цієї угоди

цілком знайшла своє відображення геополітична доктрина Гетьмана Богдана Хмельницького.

Другим партнером України в реалізації проекту було на цей раз Семигородське князівство, від якого тоді Молдавське і Валаське князівства дуже залежали. Угоду про військовий союз між Україною і Семигородським князівством було укладено у вересні 1656 р. у семигородському місті Альба-Юлії [5, 1306–1309].

Висновки. Діяльність уряду Гетьмана Богдана Хмельницького підпорядковувалася геополітичній доктрині, яка складалася з трьох основних частин: ресурсної, військово-стратегічної та економічної.

Ресурсна частина пропонувала шлях до встановлення рівноваги між демографічним ресурсом української держави та Речі Посполитої у рамках проекту “Руське князівство”.

Військово-стратегічна частина зводилася до розв’язання “проблем лівого та правого крил українського війська” і частково втілювалася у рамках проекту “Руське князівство”, а частково — у рамках “Чорноморсько-балканського проекту” та “Балтійсько-балканського проекту”.

Економічна частина ґрунтувалася на намірі перетворити українську державу на потужного посередника у балтійсько-чорноморській торгівлі. На здійснення цієї частини української геополітичної доктрини були спрямовані як проект “Руське князівство і “Балтійсько-балканський проект”.

Таким чином, проект “Руське князівство” був генеральним проектом уряду Гетьмана Богдана Хмельницького, оскільки він спрямовувався на здійснення його геополітичної доктрини, а решта проектів були локальними і у певних періодах, коли здійснення генерального проекту з якихось причин призупинялося, бралися на озброєння задля розв’язання певних локальних геополітичних проблем України, які також знайшли відбиття в геополітичній доктрині тогочасного українського уряду.

Література

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — К.: Час, 1993. — 604 с.
2. Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. — К.: Обереги, 1999. — 216 с.

3. Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 8. — Ч. 3. — К.: Наук. думка, 1995. — 288 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9-1. — К.: Наук. думка, 1996. — 876 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9-2. — К.: Наук. думка, 1997. — 760 с.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 10. — К.: Наук. думка, 1998. — 394 с.
7. Коваленко С., Пугач О. Опис козацької України 1649-го року. — К.: ВЦ "Просвіта", 2004. — 152 с.
8. Крисаченко В. Історія України. Кримське ханство. — К.: Твім інтер, 2000. — 336 с.
9. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–76 рр.). — К.: ВД "Альтернативи", 1999. — 352 с.
10. Україна: Історичний атлас. — К.: Мапа, 1998. — 32 с.
11. Універсали Богдана Хмельницького. — К.: ВД "Альтернативи", 1998. — 416 с.

In clause the idea is stated a work of the government of Hetman Bohdan Khmelnytskyi it has been subordinated to the geopolitic doctrine, which consisted of three basic parts: resort, military-strategic and economic.

The project "Princedom Rus" was the general project of the government of Hetman Bohdan Khmelnytskyi, directed on realization of its geopolitic doctrine. Except for it were carried out "The Black Sea project", "The Black Sea-Balkan project" and "The Baltic-Balkan project".

Надійшла 12 березня 2007 р.